

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

А. Ф. Трубайчук (Київ), П. Б. Полянський (Фастів)

Історико-публіцистична література 1988—1991 рр. про договори 1939 р. між СРСР та Німеччиною

Йдеться про дискусію, яка розгорнулася в останні роки у науковій та публіцистичній літературі, про радянсько-німецькі договори 1939 р. Автори полемізують з традиціоналістськими підходами у трактуванні цих договорів, висловлюють свій погляд на міжнародні проблеми, що призвели до виникнення другої світової війни.

За останній час інтерес науковців та громадськості до передісторії початку другої світової та Великої Вітчизняної воєн помітно зріс. У зв'язку з публікацією приховуваних раніше документів почали точитися гострі дискусії навколо проблем, пов'язаних з втягненням людства у найнищівніший з усіх міжнародних конфліктів. Особливо багато суперечок викликає питання про альтернативи 1939 р., зокрема про пакти «Ріббентропа — Молотова», таємні протоколи до них тощо.

Тепер, коли вже багато чого з'ясувалося, суть проблеми полягає в тому, щоб дослідити ступінь впливу договорів між Німеччиною та Радянським Союзом та таємних додатків до них на наступний хід подій.

Автори дискусійних статей і монографій, опублікованих останнім часом (Ю. Афанасьєв, Д. Волкогонов, В. Дашичев, Р. Жюжда, В. Коваль та ряд інших), більшою чи меншою мірою аргументовано пропонують по-новому поглянути на передвоєнні події. Їх позиція багата в чому збігається з висновками спеціальної комісії та Постановою ІІ з'їзду народних депутатів СРСР.

Та існує безліч матеріалів, автори яких під час характеристики наслідків пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. намагаються оминати скоромовкою його негативні аспекти, наполегливо протягують традиціоналістські, неосталіністські, імперські оцінки подій, що відбувалися напередодні другої світової війни. Серед цієї групи авторів — С. Волков, В. Єжов, Ю. Ємельянов, А. Орлов, В. Фалін та ін. Ряд досліджень з даної проблематики свідчить про стриману позицію їх авторів, які прагнуть відшукати якийсь компроміс, але при цьому більше схиляються до сталих оцінок.

Історики традиціоналісти у своїх спробах виправдати пакт, довести його неминучість та безальтернативність на угоду кон'юнктурним міркуванням свідомо обходять той факт, що й договір від 23 серпня, і договір від 28 вересня, так само як і таємні додатки до них, не можна розглядати окремо один від одного. Зрозуміло, що це були, за вдалим висловом О. М. Яковлева, «якісно різні договори»¹. Їх розділяє ціла епоха — 1 вересня світ розколовся на агресорів, їхніх жертв та нейтралів. Уперте прагнення Сталіна до певного часу залишатися поза світовим конфліктом дає підстави вважати, що всі його наступні кроки аж до заяви ТАРС від 14 червня 1941 р. були взаємозв'язаним ланцюгом односторонніх поступок Гітлеру, зумовлених якщо не панічним страхом перед воєнною катастрофою, що невпинно наближалася, то у всякому разі, намаганням за будь-яку ціну відтягнути початок неминучого конфлікту. Хоча це від нього жодною мірою не залежало. Одна поступка тягла за собою іншу, наступна — нову і т. д. У кінце-

¹ Правда.— 1989.— 18 авг.

вому підсумку справа дійшла до того, що в цій грі у піддавки Сталін і Молотов після переговорів у Берліні в листопаді 1940 р. виявили згоду приєднатися до троїстого союзу, тобто до «вісі» Рим — Берлін — Токіо, а значить, і до «антикомінтернівського пакту», що, як відомо, мав насамперед антирадянську спрямованість. Цей крок ніяк не можна пояснити. Він за межами людської логіки.

В цьому випадку, щоправда, можуть бути й інші «аргументи». Безумовно, імперські амбіції Сталіна могли зростати в результаті тієї легкості, з якою йому за допомогою пакту 1939 р. вдалося «відсунути» кордони Радянського Союзу на Захід на 200-300 і навіть більше кілометрів. До того ж Сталін, напевно, вважав, що він задає тональність у великій грі. Хоча на нього не могли не впливати різні результати ще двох блискавичних кампаній Гітлера, в ході яких у 1940 р. були захоплені Бельгія, Голландія, Данія, Франція. Мовчазне сприяння Сталіну, а можливо й підштовхування його з боку Гітлера до активних дій проти Фінляндії, практично спільні акції проти Румунії, за задумом фюрера, мали поглибити тріщину, що виникла після підписання пакта між СРСР та Заходом. Особливо ці відносини ускладнилися слідом за ганебною радянсько-фінською війною та зміною політичного статусу прибалтійських держав. Аж до 22 червня 1941 р. Захід фактично розглядав СРСР як союзника Німеччини. А саме ж до цього й прагнув Гітлер. Ініціатива належала йому.

У доступних сьогодні для історика матеріалах, документах і публікаціях, присвячених даній проблемі, знаходимо безліч непрямих аргументів на користь того, що Сталін у серпні 1939 р. зробив не кращий і до того ж далеко не самостійний вибір. Щоправда, аналітичні статті, які з'явилися останнім часом і в яких аналізуються виступи Сталіна у другій половині 20-х — першій половині 30-х років аж до XVIII з'їзду ВКП(б), виходять з того, що сталінська чорно-біла схема розстановки сил у Європі та світі була побудована на цілковитій його переконаності у ворожості до СРСР західних демократій. Після приходу до влади Гітлера та розгортання наступних відомих подій у Європі Сталін вбачав у політиці англо-французького блоку лише одне прагнення — зштовхнути між собою Німеччину та СРСР, спрямувати гітлерівську агресію проти Союзу РСР.

Ця формула стала концептуальною основою практично всіх вітчизняних публікацій доперестроєвського періоду, які тією чи іншою мірою торкаються даної проблематики. Не позбавлена цього стереотипу і значна частина публікацій останніх років. Проте, на нашу думку, такі погляди не мають під собою достатніх підстав. Цілком очевидно, що на Сталіна впливали не тільки внутрішні фактори — відставання від Німеччини у підготовці армії до військових дій, загальмування на кінець 30-х років темпів промислового виробництва тощо — і не тільки політика умиротворення західних демократій. Чималу роль у визначенні його вибору відіграла й третя сторона — сам агресор.

На час інтенсифікації німецько-радянських переговорів влітку 1939 р. у Гітлера вже була вироблена черговість військових загарбань у Європі — спочатку Польща, далі Франція і лише потім СРСР. Враховуючи досвід минулого, фюрер висунув перед своєю дипломатією завдання № 1 — не допустити зближення між СРСР та Францією. Саме цього він боявся більше за все і не збирався пасивно спостерігати за подіями, бо чудово розумів, що війна на два фронти для Німеччини буде згубною.

Безпосередньо з цим пов'язані пошуки ініціатора німецько-радянського зближення* на новій основі, тобто після приходу до влади у

* Цій проблемі присвячена цікава, науково обгрунтована монографія німецького історика Інґебор Фляйшхауер (Пакт. Гітлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938—1939.— М., 1990.— 480 с.), у якій, щоправда, висловлено ряд суперечливих тверджень.

Німеччині нацистського режиму. Досить детально обговорювалося питання про це і, насамперед, про підписання договору від 23 серпня 1939 р. на засіданні «круглого столу» в редакції журналу «Вопросы истории»². Учасник засідання В. Я. Сіполс — автор багатьох книг, що відбивають неосталіністську, традиціоналістську концепцію*, стверджує, що ініціатива належала німецькій стороні. Один з прибічників нетрадиційного підходу до оцінки подій кінця тридцятих років В. І. Дашичев у своєму інтерв'ю «Московским новостям»³ та ряді інших публікацій дотримується протилежної точки зору. Його аргументація зводиться до того, що в ряді своїх виступів, у тому числі і в доповіді на XVIII з'їзді партії, Сталін, хоча й непрямо, визнав необхідність розширення радянсько-німецьких контактів. Гадаємо, що тут необхідно точніше розставити деякі акценти.

Те, що Сталін не вірив англійцям і не збирався «тягати для них каштани з вогню», — це аксіома. Відомо також, що він був у захопленні від того, як Гітлер розправився в 1934 р. у «ніч довгих ножів» з ініціаторами і прибічниками «другої революції». Фактор, що визначив його вибір на користь зближення з Німеччиною, він назвав недвозначно Черчіллю в Ялті — «не було б Мюнхена — не було б і пакту». Але не слід забувати й іншого, що при всьому схематизмі і догматизмі Сталін не був людиною поспішних рішень. Цілком очевидно, що прийшовши до висновку про переорієнтацію на укладення угоди з Німеччиною, Сталін продовжував ще протягом тривалого часу демонструвати свою готовність піти на угоду й з англо-французьким блоком.

Йому необхідно було, як до речі, і в ряді проблем внутрішньої політики, звалити провину за різкий поворот у бік Німеччини на когось іншого. Винуваті знайшлися. Ними, звичайно, виявилися учасники переговорів з англо-французької сторони. З цієї точки зору серед публікацій кінця 90-х років заслугове на увагу стаття А. С. Якушевського⁴. Тут по-новому осмислено ряд раніше закритих для обговорення проблем зовнішньополітичної діяльності напередодні другої світової війни. Напевно, вперше у друкованому виданні визначається, що провина за зрив тресторонніх переговорів у Москві лягає на обидві сторони. Проте автор все ж левову частку її покладає на Англію, хоча дістається й радянській стороні, яка виявила в цих переговорах «певну поспішність і тактичну безпомічність», нестачу витримки і дипломатичної гнучкості⁵.

Переорієнтацію СРСР на зближення з Німеччиною А. С. Якушевський також оцінює обережно, прагнучи показати насамперед зондаж у Берліні та Москві, до якого вдалися обидві сторони, кожна з яких мала свою мету. Цілком закономірний і висновок автора публікації про те, що пакт про ненапад був справою «двох вождів» — Сталіна й Гітлера. Фюрер виграв у тактиці, а для Сталіна це була спроба розв'язати як тактичні, так й стратегічні завдання політичного, економічного і, врешті-решт, геополітичного характеру⁶. Проте слід зазначити, що у розв'язанні завдань саме такого характеру був насамперед зацікавлений Гітлер. Тому він й поступився у тактиці, прагнучи послідовно розв'язати завдання глобального характеру — встановлення світового панування після остаточного розгрому СРСР.

Зокрема, і це давно не таємниця, Сталін намагався за допомогою пакту розв'язати проблему Східної Європи, тобто підкорити своєму

² Вопросы истории.— 1989.— № 6.— С. 3—32.

* Вона збереглася і в його останній монографії: Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны.— М., 1989.

³ Московские новости.— 1989.— № 36.

⁴ Якушевський А. С. Радянсько-німецький договір 1939 р. // Укр. іст. журн.— 1989.— С. 36—46; 1989.— № 9.— С. 39—49.

⁵ Там же.— № 8.— С. 39—40.

⁶ Там же.— С. 42—45.

впливу малі країни, які, за твердженням Якушевського, завжди перебували під впливом тих або інших великих імперіалістичних держав і їх угруповань⁷. Та тут виникає необхідність розставити крапки над «і», чого уник А. С. Якушевський. Адже ці вимоги висував Сталін й англо-французькій делегації, прагнучи дістати у них право самому визначати, коли й яким чином він буде реагувати на загрозу, яка виходила з боку країн, що межували на заході з СРСР. Саме ці вимоги, що не враховували позицію (до речі, негативну) прибалтійських держав та Польщі, врешті-решт, й зірвали переговори, не дали змоги їх довести до угоди між сторонами. З іншого боку, для Гітлера ніяких етичних проблем у цьому розумінні не існувало. Він не збирався брати до уваги ні позицію Ліги націй, ні тим більше позицію тих держав, що розташувалися між Німеччиною та СРСР. Ніяких стримуючих факторів не бажав визнати й Сталін. Тому обидва диктатори добре розуміли один одного й швидко домовилися.

Саме тут й проходить лінія розмежування між пошуком істини та консервуванням напівправди, між відповідальністю перед поколіннями й аморальною імперською політикою, рецидиви якої яскраво виявилися у задумах та діях учасників антиконституційного перевороту в СРСР в серпні 1991 р. Порушення сталінським керівництвом норм міжнародного права та принципів моральності, справедливо твердять В. Кашаускене та А. Ейдінтас, щодо народів Прибалтики у 1939—1940 рр. заслуговує однозначного засудження⁸.

Не позбавлене деяких традиціоналістських підходів й твердження А. С. Якушевського про те, що Англія та Франція тільки й прагнули до того, щоб підвести СРСР під удар, нав'язати йому принизливі умови угоди, а також звинувачення делегацій цих країн у небажання укласти договір з Радянським Союзом. Сумнівним є його твердження про можливість досягнення польсько-німецької угоди та про спільні дії цих держав проти Союзу РСР⁹.

Надуманим і необгрунтованим є також і висновок В. Фаліна, що пакт про ненапад перекреслив загрозу розв'язання війни Німеччиною проти СРСР, так само як і його теза про те, що ці акції були виправдані прагненням радянського керівництва зайняти «кругову оборону з винесенням її переднього краю на максимально далеку відстань від своїх життєво важливих центрів»¹⁰.

Проте варто пам'ятати, що після відставки Литвинова Сталін аж до 15 серпня не поспішав розкривати свої карти перед німецькою стороною. Він ще довго зберігав непроникну маску сфінкса і тим самим ніби підштовхував Гітлера до активних кроків. Тут обидві сторони хитрували і блефували нещадно. Не випадково ж Сталін зізнався у своєму найближчому оточенні, що тут справа полягає у тому, хто кого перехитрує. Проте й Гітлер у цій грі виявився далеко не простаком. У нього була своя система критеріїв. «Для мене звільнення Литвинова, — говорив він не раз, — пролунало як постріл...». Або інші його слова: «Зняття Литвинова було для мене вирішальним фактором»¹¹. Німецький диктатор уважно стежив за ходом тристоронніх переговорів у Москві. Більше того, він небезпідставно підозрював, що Сталін має дві мети — за допомогою можливої активізації радянсько-німецьких, насамперед економічних, відносин викликати побоювання з боку західних союзників та зробити їх більш поступливими в територіальних

⁷ Там же.— № 9.— С. 44—46.

⁸ СССР—Германия. 1939: Документы и материалы.— Вильнюс, 1989.— С. XV.

⁹ Якушевский А. С. Советско-германский договор о ненападении: взгляд через годы... // *Вопр. истории КПСС*.— 1988.— № 8.— С. 84—96.

¹⁰ 1939 год: Уроки истории.— М., 1990.— С. 351, 352, 353.

¹¹ Haigh R. H. and OTHERS. *The Years of Triumph? German Diplomatic and Military Policy. 1933—1941.*— Sheffield.— P. 168; Read A., Fish D. *The Deadly Embrace.*— London, 1988.— P. 74.

питаннях. Про ці свої сумніви Гітлер не раз телеграфував І. Ріббентропу із свого «орлиного гнізда» (Берхтесгадена) в Берлін. Саме тому, доопрацьовуючи свій план нейтралізації Москви*, він часто змінював свої рішення — або підштовхуючи Ріббентропа до активізації переговорів з радянськими дипломатами, або вимагаючи згорнути їх цілком¹².

І коли в ході московських переговорів з'ясувалося, що англо-французькі союзники не мають наміру поступатися вимогам Сталіна щодо пунктів непрямой агресії та сфер впливу у зоні Балтійського та Чорного морів, Гітлер зробив свою гру. Як вже відомо, він запропонував Сталіну навіть більше, ніж той чекав. Хоча пізніше фашистський фюрер сам планував захопити територію Прибалтики для забезпечення повного комфорту німецькому флоту в Балтійському морі.

Проте все це з боку Гітлера була гра у піддавки, розрахована тільки на виграш часу, такого необхідного йому для розгрому Франції, а можливо, й Англії. Чіткого плану дій у той час у нього ще не було. Поки що на черзі була Польща, і це було головним. Та був ще один розрахунок — вижати з СРСР якомога більше поставок, необхідних для агресивної війни, — сировини та матеріалів, без яких він не міг починати серйозну справу на Заході. На це Сталін йшов досить охоче. Проте і в цьому пізніше не раз виникли серйозні непорозуміння.

Безумовно, однією з найбільш помітних праць в історичній публіцистиці останніх років є книга Д. А. Волкогонова про Сталіна¹³. В ній вперше в СРСР зроблено спробу дати цілісну філософсько-соціологічну характеристику феномена сталінізму. Автору вона вдалася. Щоправда, проблемам, що розглядаються нами, в ній присвячено лише понад два десятки сторінок¹⁴. Характеризуючи передвоєнний політичний курс Сталіна, вчений-публіцист звинувачує його в надзвичайному цинізмі, особливо за його домовленості з Гітлером про розділ польських земель, що було рівнозначно договору про ліквідацію незалежної держави, за його силові методи під час вирішення долі балтійських народів¹⁵.

І все ж висновки Д. А. Волкогонова залишають суперечливе враження. З одного боку, він схиляється до того, що Сталін у якийсь момент піддавався натиску фюрера, втратив ініціативу, не оцінив належним чином всіх наслідків підписання пакту з Німеччиною. З іншого, його висновки впливають з своєрідного фаталізму, безвихідності. Складається враження, що вибір Сталіна був наперед визначений¹⁶. І все ж головний висновок, до якого доходить автор книги, це те, що таємні протоколи надали «цьому вимушеному і, можливо, необхідному крокові» негативного характеру¹⁷.

Радянська історіографія, хоча й повільно, все ж еволюціонує в бік перегляду концепцій, які склалися у минулі роки. Проте ряд публікацій, насичених новими, раніше прихованими від дослідників документами, відзначаються надмірною обережністю підходів до оцінок пакту та його наслідків¹⁸.

* Ф. Ковальов та О. Ржешевський вважають, наприклад, що нейтралізація Союзу РСР в результаті підписання радянсько-німецького пакту про ненапад нічого у розкладі сил, що склалися, та готовності Німеччини до нападу на Польщу не змінювала. То ж, зазначають ці автори, твердити про те, що договір від 23 серпня 1939 р. призвів до розв'язання другої світової війни, нема ніяких підстав (див.: Урок дає історія.— С. 378).

¹² Див.: *Международ. жизнь.*— 1989.— № 5.— С. 128—141; 1991.— № 1.— С. 118—123.

¹³ Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія: Політичний портрет Сталіна. У 2-х кн.— К., 1990.

¹⁴ Там же.— Кн. 2.— С. 3—30.

¹⁵ Там же.— С. 27, 39—40.

¹⁶ Там же.— С. 26—27.

¹⁷ Там же.— С. 27.

¹⁸ Див.: К истории заключения советско-германского договора о ненападении 23 авг. 1939 г. (документальный обзор) // Новая и новейшая история.— 1989 г.— № 6.— С. 3—21; Сиполс В. За несколько месяцев до 23 авг. 1939 г. // *Международ. жизнь.*— 1989.— № 5.— С. 128—141; *Альтернативы 1939 года.*— М., 1989; та ін.

У зв'язку з цим становить інтерес звіт про дискусії за участю відомих радянських істориків-міжнародників В. Бережкова, М. Наринського, Н. Смирнової, А. Чубар'яна, а також співробітника журналу В. Бушуєва¹⁹. Вони висловили немало суперечливих суджень. Зокрема, А. Чубар'ян зазначив, що хід англо-франко-радянських переговорів спрямовував їх учасників на шлях другорядних технічних питань, які важко було співставити з надзвичайно неспокійним становищем у Європі. Разом з тим кожна сторона нібито прагнула продемонструвати навмисно жорсткі безкомпромісні позиції²⁰. З таким категоричним твердженням навряд чи можна погодитися. Адже із записок англійських дипломатів та протоколів засідань видно, що непоступливу позицію найчастіше займав Молотов²¹, який вже на цих переговорах здобув собі назвисько «містер ноу». А Думенк буквально благав Ворошилова будь-що підписати декларацію про військову конвенцію²². Сталін на це не пішов.

Відкрито виправдовує рішення Сталіна про підписання пакту В. Бережков, який є одним з яскравих представників традиціоналістських підходів. А. М. Наринський, аргументовано спростовуючи останнього, ставить під сумнів саму можливість досягнення компромісу між Німеччиною та Англією в серпні 1939 р. навіть у разі зриву переговорів про радянсько-німецький пакт²³. В. Бережков вперто проводить лінію, що альтернативи пактові про ненапад не було, оскільки СРСР міг виявитися «першим об'єктом гітлерівського нападу»²⁴. Та у великій за обсягом історіографії другої світової війни нема свідчень наявності такого плану гітлерівського вермахту. Як цілком справедливо зазначав М. Наринський, восени 1939 р. Німеччина була просто не готова до відкритої агресії проти Союзу РСР²⁵.

У недоторканності ж своїх західних рубежів Гітлер був упевнений, оскільки французька військова доктрина мала оборонний характер. Маючи неприступну лінію Мажіно, союзники понад усе турбувалися про те, щоб довести лінію укріплень до узбережжя й мати змогу вести тривалу позиційну війну. Гітлер, враховуючи це, прагнув перевести військові операції на Захід одразу після розгрому Польщі. «Ми зможемо виступити проти Росії лише після того, як звільнимся на Заході», — говорив він на нараді керівників вермахту 23 листопада 1939 р.²⁶. Та генерали знали й інше — Німеччина також була не готова вести наступальні операції проти англо-французьких сил. Тому з 7 листопада 1939 р. по 20 січня 1940 р. наказ про початок воєнних дій на Заході скасовувався не менше 16 разів²⁷.

В публікаціях 1989 р. взяла гору точка зору, що мала на меті виправдати дипломатичні кроки Сталіна, які завершилися підписанням пакту про ненапад. Як головний аргумент автори такого погляду в черговий раз висували багато разів засуджену позицію уряду Н. Чемберлена, який стійко дотримувався тактики зволікань. Цей аргумент, звичайно, не викликає заперечень. Проте була ще одна сторона — Франція. Публікація великої за обсягом серії французьких дипломатичних документів*, незначну частину яких радянський читач може прочитати

¹⁹ Коммунист.— 1989.— № 12.— С. 94—103.

²⁰ Там же.— С. 97—98.

²¹ Documents on British Foreign Policy, ser. 3.— London, 1953.— Vol. VI.— P. 422—433.

²² Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937—1939 гг.— Т. 2.— С. 330—333.

²³ Там же.— С. 98.

²⁴ Там же.— С. 99.

²⁵ Там же.— С. 100.

²⁶ Военно-ист. журн.— 1965.— № 10.— С. 82.

²⁷ Ф о м и н В. Т. Фашистская Германия во второй мировой войне. Сентябрь 1939 г.— июнь 1941 г.— М., 1978.— С. 137.

* Documents diplomatique français, 1932—1939, 1-é série, t. 1—11; 2-é série, t. 1—19.— Paris, 1963—1986.

у виданому МЗС СРСР двотомнику²⁸, показує, що французька сторона була надзвичайно стурбована позицією англійського кабінету та можливим зривом англо-франко-радянських переговорів і йшла набагато далі англійських пропозицій у тресторонніх переговорах²⁹. Саме тут, на наш погляд, і слід шукати помилку Сталіна і Молотова, які не помітили або не побажали помітити цих відмінностей у діях Англії та Франції. Саме цією слабкістю у позиції Сталіна й скористався Гітлер, ультимативно нав'язавши йому досить швидкі переговори у другій половині серпня 1939 р.³⁰

І тут не можна не погодитися з М. Наринським, що слід говорити не про окремі тактичні прорахунки сталінського керівництва у той період, а про його принципово неправильні підходи в міжнародній діяльності СРСР напередодні війни, головний з яких — нерозуміння не лише окремих нюансів у позиції Англії та Франції, а й відмінностей між двома угрупованнями капіталістичних держав³¹. Якщо визнати, що у пакті Сталін бачив не тільки можливість відсунути кордони на Захід, а й набути втрачені після першої світової війни та революції території, то це справді виглядає як змова двох диктаторів. До такого висновку, до речі, дійшли багато об'єктивних дослідників на Заході.

Особливе місце у дискусіях з приводу передвоєнних процесів займає питання про наслідки пакту, тобто події 1939—1941 рр. — поділ сфер впливу, політичні розрахунки і прорахунки, а також національні та міжнародні проблеми, які тісно пов'язані з тогочасними змінами у Європі. Це тема окремої розмови, але саме тут й виявляється найбільше емоцій, вибухи яких як з одного, так й з іншого боку здатні далеко відсунути пошук істини.

Вже після дискусії на II з'їзді народних депутатів СРСР та прийняття ним постанови «Про політичну та правову оцінку радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р.» побачила світ книга С. Волкова та Ю. Ємельянова³². Останній з цих авторів опублікував ще раніше недостатньо аргументовану статтю³³, яка містить неосталіністські апології неминучості та «вигідності» для СРСР пакту від 23 серпня 1939 р. Те, що у статті було сказано фрагментарно, у книзі розгорнуто набагато ширше. В ній дісталось всім, насамперед ініціаторам ревізії «1939 року» та його наслідків — литовцям, латишам і естонцям. Досить своєрідним без достатньої документальної аргументації є трактування у книзі радянсько-німецьких господарських та політичних переговорів, які особливо активізувалися після 14 серпня 1939 р. Заперечується факт наявності та впливу на наступні події таємних додаткових протоколів. Проте, як це впливає з нині відомих дипломатичних документів, ініціатором цих додатків до пакту була радянська сторона. У переданих Шуленбургу інструкціях Ріббентропа для ведення переговорів з Молотовим у питанні про пакт немає ніяких згадок про таємний протокол³⁴.

Після одержання «шести пунктів» Ріббентропа Молотов наступного дня, 17 серпня, вручив Шуленбургу свій проект пакту, у якому серед інших умов висунув пропозицію підписати спеціальний протокол, «який визначить інтереси сторін, що підписуються, у тому чи іншому питанні

²⁸ Год кризиса. 1938—1939: Документы и материалы.— В 2-х т.— М., 1990.

²⁹ Див.: Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937—1939 гг.— Т. 2.— С. 329—331; Трубайчук А. Ф. Пакт о ненападении...— С. 35—39.

³⁰ Див.: Междунар. жизнь.— 1989.— № 5.— С. 128—141; 1991.— № 1.— С. 118—123.

³¹ Коммунист.— 1989.— № 12.— С. 98.

³² Волков С. В., Ємельянов Ю. В. 1939: До и после секретных протоколов.— М., 1990.

³³ Сов. Россия.— 1989.— 6 авг.

³⁴ Вестник министерства иностранных дел СССР.— 1989.— № 16.— Ст. 71—72; СССР—Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г.— Вильнюс, 1989.— Т. 1.— С. 30—32.

зовнішньої політики і який буде невід'ємною частиною пакту»³⁵ (курсив наш. — Авт.). У радянському варіанті це звучить так: «Уряд СРСР вважає, що наступним кроком через короткий термін могло б бути укладення пакту про ненапад або підтвердження пакту про нейтралітет 1926 р. з одночасним прийняттям спеціального протоколу про заінтересованість сторін, що домовляються, в тих або інших питаннях зовнішньої політики з тим, щоб останній являв собою органічну частину пакту»³⁶.

Відпрацювання деталей цього документа відбулося досить швидко. Це свідчить тільки про те, що на відміну від радянсько-англо-французьких переговорів у даному разі з обох сторін у виробленні й прийнятті рішень брали участь та визначали позицію перші особи — Гітлер і Сталін. То ж темп обміну телеграмами між ними й визначив те, що Молотову довелося приймати Ріббентропа не 27—28 серпня, а саме 23-го.

До цієї ж теми і в тому ж ключі Ю. Ємельянов знову повертається у своїй іншій книзі³⁷, написавши вже ним самим. Всупереч очевидним фактам він стверджує, що «спроби Шуленбурга приблизити дату приїзду Ріббентропа виявилися безуспішними», за рахунок чого радянський уряд одержав «певну можливість для зовнішньополітичних маневрів». Та буквально на наступній же сторінці автор сам себе спростовує, виправдовуючи вибір Сталіна. Далекими від наукових є міркування, висловлені в кінці, про схожість ситуації напередодні підписання пакту про ненапад 1939 р. і Брестського миру 1918 р.³⁸.

Виправдовуючи вибір Сталіна, Ю. Ємельянов знову вдається до застарілого аргументу, що якби «практично неминуча агресія Німеччини почалася... з рубежів, розташованих в основному по польсько-радянському кордону, встановленому Ризьким договором», то «стратегічна перевага Німеччини... була б безперечною»³⁹. Для порівняння наведемо висловлювання з книги, яка згадувалася раніше: «Якщо б СРСР дав змогу Німеччині безперешкодно вийти до радянсько-польського кордону 1939 р., розгром частин і з'єднань Червоної Армії набув би більш катастрофічного характеру, ніж той, яким він був у червні 1941 р.»⁴⁰.

По-перше, в червні були розгромлені не частини та з'єднання, а навіть — фронти. По-друге, це відбулося саме тому, що з'явився спільний радянсько-німецький кордон і, по-третє, більш катастрофічного розгрому навряд чи можна було очікувати. Разом з тим самі автори вимушені визнати, що на 22 червня 1941 р. Німеччина з ряду важливих позицій переважала СРСР⁴¹. Додамо до цього, що ця перевага була досягнута практично по всіх видах озброєнь, економічному, військово-стратегічному і навіть людському потенціалах.

Симптоматично, що в книзі В. Волкова та Ю. Ємельянова порушується питання про те, що слідом за визнанням договору і протоколів до нього невідійсними повинні статися розпад СРСР, визнання незаконними його кордонів на заході, втрата «радянського суверенітету над трьома прибалтійськими республіками, західними областями України та Білорусії, Північною Буковиною та Молдавією» тощо. У цій публікації переплутано історію з географією, ідеологію з методологією, правду з напівправдою. Вона нагадує швидше за все не історичне дослідження, а посібник, скажімо, для офіцера англійських колоніальних

³⁵ ССРСР — Германия.— 1939.— Т. 1.— С. 41.

³⁶ Вестник МИД СССР.— 1989.— № 16.— № 16.— С. 74.

³⁷ Ємельянов Ю. Большая игра: Ставки сепаратистов и судьбы народов.— М., 1991.

³⁸ Там же.— С. 78—81.

³⁹ Там же.— С. 80.

⁴⁰ Волков В. С., Ємельянов Ю. В. Указ. соч.— С. 125, 128.

⁴¹ Там же.— С. 127—128.

військ минулих століть. Виступаючи з відверто імперських сталіністських позицій, автори твердять, що договір був благом, а його критика та визнання злочинною змовою буде означати не що інше, як «спотворення історичної правди та знищення пам'яті про подвиг радянського народу, який врятував світ від фашистського рабства», і, зрозуміло, це буде огидним наклепом «на нашу Батьківщину»⁴².

Щодо правового аспекту питання, то післявоєнні кордони визнані Потсдамською та Хельсінкською конференціями, підтверджені численними міжнародними угодами. А в проблемі розпаду СРСР, як відомо, головними виявилися не пакт та його правдива оцінка, а зовсім інші причини, пов'язані з ідеологічною та соціально-економічною поразкою того соціалізму, який було нав'язано однією партією народам колишнього Союзу РСР.

Отже, суперечка про оцінки пакту між істориками-традиціоналістами й прибічниками реалістичного підходу до вивчення подій, що відбувалися понад 50 років тому, та їх наслідків ще не завершилася. Її продовженню сприяють й деякі синтетичні публікації. Заслугує на увагу колективна праця, автори якої висунули перед собою завдання відійти від вульгарно-соціологічного, прямолінійного недіалектичного підходу до причин виникнення другої світової війни, позбавитися застарілих стереотипів, що вбивають живу об'єктивну наукову думку⁴³.

Книга ця має дві основні частини — «Мир та війна» і «Передвоєнна криза», а також досить цінні додатки: підбірка документальних оглядів, матеріалів, пов'язаних з політичною та правовою оцінкою радянсько-німецького договору про ненапад.

Безпосередньо розглядуваній нами проблемі присвячено один з розділів другої частини монографії. Його автором є В. М. Фалін. Від попередньої позиції повного неприйняття та відкидання додаткового таємного протоколу під тиском фактів, насамперед, очевидно, постанови ІІ з'їзду народних депутатів, він еволюціонував до звинувачення Сталіна в тому, що, «увійшовши у зговір з нацистською Німеччиною», він «грубо порушив ленінські принципи радянської зовнішньої політики та міжнародно-правові обов'язки, взяті СРСР щодо інших країн»⁴⁴.

Та далі цього офіційно визнаного факту автор не пішов. Більше того, він робить спробу за допомогою все тих же відомих аргументів довести, що Сталін опинився у глухому куті, вихід з якого він міг знайти тільки у підписанні пакту. Зависла у повітрі теза, висунута В. Фаліним, що «для нацистської верхівки в дилемі — війна чи не війна — влітку 1939 р. критично важливим було не стільки укладення пакту про ненапад з СРСР, скільки недопущення ефективного військового співробітництва між західними державами та Москвою»⁴⁵ (курсив наш. — Авт.). Далі все йде по випробуваній схемі. Наводяться нові й старі витяги з документів про японський фактор, неминучості (у разі, якщо...) війни на два фронти, про можливий вихід Німеччини на радянські кордони у районах Прибалтики, Фінляндії, Румунії... Ніби цього не сталося насправді.

Серйозним поповненням масиву документальних публікацій з даної проблематики стало видання двотомника «Год кризиса. 1938—1939», підготовленого зусиллями історико-дипломатичного управління МЗС СРСР за участю академіка Л. Ф. Ільчова та професора В. Я. Сіполса, ряду інших науковців⁴⁶. З точки зору видавців цей збірник увібрав в себе найбільш вагомі документи того надзвичайно складного періоду в історії дипломатії.

Як зазначається у передмові видання, завдання його полягає, на-

⁴² Там же.— С. 16—20.

⁴³ 1939 год : Уроки истории.— М., 1980.— 508 с.

⁴⁴ Там же.— С. 345.

⁴⁵ Там же.— С. 327.

⁴⁶ Год кризиса. 1938—1939 : Документы и материалы. В 2-х т.— М., 1990.

самперед, у тому, щоб розкрити зовнішню політику, — пролити світло на тогочасну політику ряду інших держав. До цього додамо, що вміщені у збірнику документи охоплюють порівняно короткий період — з кінця вересня 1938 р. до початку вересня 1939 р. — час найбільш складних дипломатичних маневрів, у результаті яких війни все ж не вдалося уникнути. Вперше у радянській документалістиці опубліковано ряд цікавих і важливих документів.

Здавалося б, новим виданням зроблено помітний крок вперед в історіографії дипломатичних відносин напередодні другої світової війни. Та уважно ознайомившись з ним, не важко переконатися, що основна маса документів передрукована з тенденційно укомплектованих збірників періоду неосталінізму й застою*. Застарілі методологічні підходи покладені і в основу великої за обсягом статті В. Сіполса, яка відкриває видання. Як і в своїх монографіях попередніх років, автор виходить з концепції односторонньої провини «умиротворювачів», вперто пропонує «вивірені» формули про користь пакту, його неминучість та одержані наступні переваги для СРСР.

Деякі полемісти у вирі дискусій висловлюють навіть нісенітниці. П. С. Петров, наприклад, твердить, що пакт про ненапад «не дав змоги гітлерівцям просунути далеко на схід після нападу на Польщу. Німецькі війська не переступили розмежувальну лінію — «лінію Керзона», визнану Польщею у 1920 році, відповідно до Версальського договору, східним кордоном»⁴⁷. У цьому висловлюванні міститься, як мінімум, три брутальні історичні помилки. По-перше, німецькі війська у багатьох місцях далеко заглибилися за обумовлену 23 серпня демаркаційну лінію. По-друге, це Гітлер віддав наказ відвести їх назад. І, нарешті, режим Ю. Пілсудського ніколи не визнавав «лінію Керзона» як східний кордон польської держави. Так що з історією справді «треба бути на Ви», як це й сказано у заголовку цитованої репліки кандидата історичних наук і ветерана війни.

Настійливо обстоює тезу про зв'язок східних кордонів Польщі (вересень 1939 р.) з Версальським договором у ряді своїх виступів В. М. Фалін. Наведемо тут його висловлювання на третьому позачерговому з'їзді народних депутатів: «...Я вам повинен сказати, що... кордон Польщі було за Версальським договором встановлено по лінії Керзона, тобто приблизно там, де в кінцевому підсумку пройшла демаркаційна лінія, яка визначила західний кордон Радянського Союзу...»⁴⁸.

Закликаючи своїх опонентів до коректності, В. М. Фалін сам припускається історичної нетактовності. По-перше, Версальський договір вважався договором хижаків, яким було встановлено найнесправедливіший режим кордонів у Європі. У зв'язку з цим навряд чи є коректним використовувати цей договір як аргумент для захисту традиціоналістського кута зору. По-друге, нагадаємо, що «лінія Керзона» була запропонована Д. Ллойд Джорджем польському уряду 10 липня 1920 р. як рятівний варіант для встановлення розмежувальної смуги або демаркаційної лінії в умовах успішного на той час наступу військ Червоної Армії на Варшаву. Проте Ю. Пілсудський відхилив цю пропозицію з боку Англії. Він підготував контрнаступ і запобіг захопленню Варшави та крахові всієї Версальської системи. Згідно з умовами Ризького договору радянсько-польський кордон проліг значно далі на схід від «лінії Керзона».

В авангарді неосталіністської традиціоналістської дезінформації опинився «Военно-исторический журнал» на чолі з його генерал-редакто-

* Збірник «Год кризиса» виглядає досить непереконливо на фоні гігантських зарубіжних аналогічних серіалів, що видані раніше і містять, за винятком агентурних донесень, основну масу дипломатичних документів міжвоєнного періоду, які зберігаються в архівосховищах США, Великобританії, Франції, Німеччини.

⁴⁷ Правда.— 1989.— 18 авг.

⁴⁸ Известия.— 1990.— 17 марта.

ром В. Філатовим. Мабуть, вичерпавши потенції таких затятих сталіністів, як О. Орлов та С. Тюшкевич і їм подібних авторів часопису воєнної науки, В. Філатов запросив до участі в полеміці хіміка-технолога Ніну Андрееву. В своїй статті вона перевершила навіть логіку абсурду. Пакт «Ріббентропа — Молотова», вважає вона, був надзвичайно вигідним для СРСР. Виявляється навіть, що пакт допоміг нам в кінцевому результаті придбати своїх майбутніх союзників по антигітлерівській коаліції, чимало з яких до 1939 р. прагнуло спрямувати німецьку агресію на схід⁴⁹. Далі вона стверджує, що визнання пакту недійсним загрожує Україні війною з боку Румунії, Польщі, натякає на можливі фінські претензії до Росії. Але найбільше її турбувало те, що «оголтелые» націоналісти з прибалтійських республік матимуть підставу вимагати надання їм незалежності⁵⁰.

У статті В. І. Прибилова⁵¹ журнал знову повертається до тенденційного зображення проблеми, пересмикування іноземних документів, спотворення історичної дійсності. Цитуючи висмикнутий з контексту фрагмент донесення французького аташе у Москві Ш. Люге від 29 серпня 1939 р. про радянсько-німецький пакт, автор, а разом з ним і редакція замовчують його оцінку документа. «Що ж до умов зговору, досягнутого між Німеччиною і СРСР, то мені здається, — пише французький дипломат, — що вони представлені не лише текстом німецько-радянського пакту про ненапад. Цей пакт у тому вигляді, в якому він був опублікований, перекреслює на ділі антикомінтернівський пакт і натомість дає свободу рук Німеччині. Але не видно, щоб серед переваг, отриманих СРСР, в ньому містилися гарантії проти Німеччини в разі, якщо вона підійде до радянських кордонів і влаштується там як небезпечний сусід». Люге припускає, що цей пакт, очевидно, доповнено ще й якимось таємним протоколом⁵².

Отже, з усього видно, що обговорення проблем міжнародних відносин у 1939 р. має досить гострий і полемічний характер. Та саме життя розставило всі крапки над «і». Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною від 23 серпня 1939 р. і особливо наступні кроки Сталіна та його прибічників — «Договір про дружбу та кордон», підписаний 28 вересня Молотовим і Ріббентропом, спільний «парад переможців» у Бресті, таємні протоколи — все це було ланцюгом значних політичних прорахунків.

І в цьому ланцюгу закономірною була безвідповідальна заява Сталіна про те, що «скріплена кров'ю дружба» народів Німеччини та Радянського Союзу має всі підстави «бути тривалою і міцною».

Аморальною і зрадницькою щодо народів Союзу РСР, Комінтерну, сотень тисяч борців-антифашистів, жертв гітлеризму виглядала заява Молотова на п'ятій позачерговій сесії Верховної Ради (1939 р.), де він, зокрема, заявив, що не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за «знищення гітлеризму»⁵³. Образливим для польського народу стало його висловлення про те, що виявилось досить нетривалого удару по Польщі з боку спочатку німецької, а потім — Червоної армії, щоб нічого не залишилося «від цього потворного дітища» Версальського договору.

Злочинні дії Сталіна перетворилися на катастрофу для народів СРСР і трагедію для всього світу. Влітку 1941 р. німецька військова промисловість виробляла продукції на 75% більше, ніж на початку другої світової війни. Цьому сприяло захоплення величезної кількості кольорових металів, металобрухту, інших видів стратегічної сировини, багатьох підприємств по виробництву чавуну, сталі, бензину

⁴⁹ Военно-исторический журнал.— 1990.— № 6.— С. 12—13.

⁵⁰ Там же.— С. 15—16.

⁵¹ Там же.— 1990.— № 2.— С. 29—34.

⁵² Documents diplomatiques français, ser. 2.— Т. 19.— Р. 191.

⁵³ СРСР — Германия. 1939.— Т. 1.— С. 118.

та хімічних матеріалів. Все це посилює військово-економічний потенціал Німеччини майже у 2 рази.

Підписання пакту про ненапад з Німеччиною, а також наступні непередумані кроки сталінсько-молотовської дипломатії перервали торгово-економічні зв'язки, що почали формуватися у 30-ті роки між СРСР, Францією, Англією та США.

Історія не вибачає політичних прорахунків та помилок. За таємні змови за спиною у народів заплачено дорогою ціною людських страждань. То ж висновки є однозначними. Тоталітарна система на чолі з будь-яким диктатором має навіки відійти в минуле. А її місце повинна зайняти демократична структура побудови суспільства, де б усі ланки, в тому числі зовнішньополітичні, були контрольовані виборцями і служили б їх інтересам.

Одержано 05.10.91.

Речь идет о дискуссии, развернувшейся в последние годы в научной и публицистической литературе, о советско-германских договорах 1939 г. Авторы полемизируют с традиционалистскими подходами в трактовке этих договоров, высказывают свою точку зрения на международные проблемы, которые привели к возникновению второй мировой войны.

Шановні читачі!

Якщо вам несвоєчасно або зовсім не доставляють чергові номери «Українського історичного журналу», просимо скарги надсилати не до редакції, а до заст. начальника ПО «Київський головпоштамт» на адресу: 252001, Київ, 1, вул. Хрещатик, 22.